

ՀԱՄԱՅՆ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ՊԱՐԶ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ¹

Սկիզբը՝ թիվ է.

Ե. Առաւելում են՝ պատճառաբանելով, թե նախորդությունը պատճառ է սկզբնավորության, իսկ ամբողջ Սուրբ Գրքում Որդին հիշատակվում է Հոգուց առաջ, ուրեմն սկիզբն է Սուրբ Հոգու:

Պատասխանում եմ՝ ասելով, որ հրեշտակների շարքում ամենից առաջ գրվում է սերովբեն, որն սկիզբ չէ քերովբեների համար, եթե ոչ՝ դասով ու կարգով. բացի այդ՝ սերովբեն չի ստեղծվել քերովբեից առաջ, այլ՝ միասին՝ Աստծու մեկ խոսքով: Ինչպես տեսականների գոյացության ժամանակ նախ գրվում է նյութականը, եւ ապա՝ աննյութականը, որը, սակայն, չի նշանակում, թե նյութականն սկիզբն է աննյութականի, քանի որ, ըստ Դավիթ Փիլիսոփայի, «հակադրյալ տեսականների մեջ չկա առաջին ու վերջին»², այնպես եւ Որդին, հիշատակվելով Սուրբ Հոգուց առաջ, պատճառը չէ Նրա սկզբնավորության. ինչպես Սբ. Գրիգոր Նարեկացին է ասում. «Երրորդության մեջ նախորդ հիշվողը մեծ չէ մյուսից»³, եւ կամ՝ «նվաստ չի լինում» իր նմանակցից հետո հիշվելով⁴: Նմանատիպ հատվածներ, որտեղ Հայրը հիշատակվում է Որդուց հետո, իսկ Որդին՝ Հորից առաջ, առկա են նաեւ Սուրբ Դրքում, հետեւաբար, ըստ իրենց տրամաբանության, Որդին սկզբնավորության պատճառով է գրվում Հորից առաջ: Ահա թե ինչ է գրում Պողոս առաքյալը. «Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի շնորհը, Աստծու սերը եւ Սուրբ Հոգու հաղորդությունը ձեզ հետ

¹ ՀԱԿՈՒՔ ՊԱՏՐԻԱՐԳ ՆԱԼՅԱՆ, Գիրք կոչեցեալ վէմ հաւատոյ, Կ. Պոլիս, 1733, էջ 15–57 (այսուհետ՝ Վէմ Հաւատոյ):

² Տէն «...Մատենագրութիւնք», 1833, հատկապես՝ «Դավիթ Փիլիսոփայի Ներգինացւոյ Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիրի», «Յաղագս տեսակի», պրակք ԺԷ., էջ 298–299 (բն. «...վասն զի յընդդիմաբաժանեալ տեսակսն՝ ոչ է բնութեամբ առաջին եւ վերջին...»), ամբողջական պրակը տես էջ 292–301:

³ Սբ. Գրիգոր ՆԱՐԵԿԱՅԻ, Մատյան ողբերգության (Նարեկ), գրաբարից թարգմանեց Մ. ԽԵՐԱՆՅԱՆԸ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2023, Բան ԼԴ., էջ 201 (այսուհետ՝ «Մատյան ողբերգության», 2023):

⁴ Անդ, էջ 202:

լինեն» (Բ. Կորնթ. ԺԳ. 13): «Աստծու սեր» ասելով՝ ցույց է տալիս Հորը՝ նրան դասելով Որդուց հետո: Իսկ Հուդա առաքյալի թղթի վերջին հատվածում Սուրբ Հոգին նախակարգված է Հորից եւ Որդուց առաջ. «Իսկ մենք, սիրելիներ, մեր անձերը կառուցենք ունեցած հավատի սրբությամբ, աղոթենք Սուրբ Հոգով, պահենք մենք մեզ Աստծու սիրով՝ սպասելով մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի ողորմությանը հավիտենական կյանքի համար» (Հուդա Ա. 20):

Սուրբ Երրորդությանն առնչվող՝ Պողոս առաքյալի վերոնշյալ խոսքի մեկնության մեջ երանելի Հովհան Ոսկեբերանը հետեւյալն է ասում. «Ողջունով եւ համբույրով կատարված աղոթքի մեջ է իրագործվում խոսքը, մեծ ճգնության մեջ դրանք միավորվում են Տիրոջը եւ դառնում սուրբ Երրորդության բնակարան»⁵: Իսկ Հովհաննես առաքյալն ասում է. «Ամեն ոք, որ առաջ է անցնում եւ չի մնում Քրիստոսի վարդապետության մեջ, չի ճանաչում Աստծուն: Ով մնում է վարդապետության մեջ, նա ընդունում է եւ Որդուն, եւ Հորը» (Բ. Հովհ. Ա. 9): Արդ՝ այսպիսի նախորդությունը եւ հետնորդությունը մատնացույց են անում ոչ թե նվաստությունը, այլ համակամությունն ու համագոյակցությունը:

Եթե կարող են, ապա թող ասեն, թե Որդին է սկիզբը, որովհետեւ նա նախակարգված է Հորից առաջ:

գ. Առարկում եմ՝ ասելով, թե Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչը հետեւյալն է ասում. «Հայրը ինչ-որ մեկից սկիզբ չի առնում, Որդին Հորից է, իսկ Սուրբ Հոգին՝ Նրանց էությունից»⁶:

Պատասխանում եմ՝ ասելով, որ կանոն կա աստվածաբանության մեջ, ըստ որի՝ աստվածային էությունը ո՛չ ծնում եւ ո՛չ էլ ծնվում է⁷, իսկ եթե «Նրանց էությունից» ասելով՝ հասկանում են բխումը, ուրեմն աստվածային էությունը կբազմանա՝ ըստ անձերի քանակի, որը սխալ է, որովհետեւ [Գրիգոր] Աստվածաբանն ասում է իր ճառերում, թե «միությունը Երրոր-

⁵ S^c J. — P. MIGNE, Patrologiae Graecae, t. LXI: S. Joannes Chrysostomus, Paris, 1862, Homilia XXX, էջ 607—608: Ս. Հովհան Ոսկեբերանի՝ սուրբգրային սույն հատվածի ամբողջական մեկնության լատ. եւ հուն. բնագրերը տե՛ս անդ. էջ 607—610:

⁶ Հմմտ. «Սրբոյ Գօրն մերոյ Երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում ճառք լուսաւորք», յառաջաբանով, համեմատութեամբ եւ ծանօթութիւններով Ա. Տէր-Միքէլեանի, տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ էջմիածնի, 1894, Ճառ Ա., էջ 1, Ճառ Բ., էջ 4, Ճառ Զ., էջ 55:

⁷ Հմմտ. «Համառօտութիւն Աստուածաբանութեան...», 1715, գիրք Ա., գլ. Դ., էջ 15:

դուլթյամբ, եւ Երրորդուլթյունը միուլթյամբ է բարեպաշտյալ»⁸, իսկ ըստ Ալբերտոս Մեծի՝ «աստվածային Բնուլթյան միուլթյամբ Երեքն են Անձերը»⁹: Իր հերթին՝ Սբ. Աթանասն իր դավանուլթյան մեջ գրում է. «Այս է ուղղափառ հավատը, որ միուլթյունը Երրորդուլթյան մեջ, իսկ Երրորդուլթյունը միուլթյան մեջ պատուէք»¹⁰, հետեւաբար «Նրանց էուլթյունից» խոսքերը հարկավոր է ընկալել ո՛չ թե անձնավորական, այլ բնուլթյան նույնուլթյան իմաստով, քանի որ Արիոսը, ինչպես հայտնի է Կյուրեղ Ալեքսանդրացու «Գիրք գանձուց» երկի բազում հատվածներից, ո՛չ միայն Որդուն, այլ նաեւ Սուրբ Հոգուն էր ստորադաս ու պաշտոնատար եւ օտար Բնուլթյունից համարում¹¹: Այդ իսկ պատճառով Սբ. Գրիգորն այս խոսքերն ասել է ընդդէմ Արիոսի մոլորուլթյան՝ բացատրելով, որ Սուրբ Հոգին օտար չէ Հոր եւ Որդու էուլթյանը, այլ Նրանց էուլթյունից է: Սակայն երկրի վրա ներգործելու պատճառով ո՛չ միայն ելնում է Հորից, այլ նաեւ՝ Որդուց, որովհետեւ գործի հանդեպ եղած համակամուլթյամբ ելնում է Հորից ու Որդուց, ուղարկվում է Հոր եւ Որդու կողմից, շնորհվում է Հոր ու Որդու կողմից, վերցնում եւ տալիս է Հորից ու Որդուց՝ որպես Նրանց համագոյակից եւ համաբնութենակից: Սակայն ըստ գոյուլթյան եւ պատճառի՝ այսպես չէ, այլ ելնում է Հորից, ինչպես Որդին՝ ծնվելու, այնպես եւ Սուրբ Հոգին՝ բխելու միջոցով: Իր «Վիճաբանուլթյան» Բ. հատորում այսպես է վկայում նաեւ Հովհան Դամասկացին¹², որին լատինները սուրբ են անվանում, բայց չեն ընդունում նրա խոսքերը:

է. Առարկում են՝ հիմնավորելով, թե Սբ. Գրիգոր Նաւեկացին ԽԸ. գլխի վերջում հետեւյալն է ասում. «Եւ քեզ՝ սկզբիդ միակ եւ անսկզբիդ, սկզբիդ եւ

⁸ *Տէս* J.—P. MIGNE, *Patrologiae Graecae*, t. XXXV: S. GREGORIUS NAZIANZENUS, Paris, 1857, *Oratio* VI. XXII, էջ 749 (հուն.), էջ 750 (լատ.), իսկ սույն ճառի ամբողջական տարբերակը տե՛ս անդ, էջ 719–752:

⁹ Հմմտ. «Համառօտութիւն աստուածաբանութեան...», 1715, գիրք Ա., գլ. Ժ., էջ 26:

¹⁰ «Ս. Աթանասի Աղեքսանդրիոյ հայրապետի ճառք, թուղթք եւ ընդդիմացութիւնք», հրատ.՝ Հ. ԵՍԱՅԻ ՏԱՅԵՅԻ, Ի Վենետիկ, 1899, էջ 478 եւ էջ 480 (այսուհետ՝ «Ս. Աթանասի Աղեքսանդրիոյ հայրապետի ճառք...», 1899): Հմմտ. «Համառօտութիւն Աստուածաբանութեան...», 1715, գիրք Ա., գլ. Բ., էջ 12:

¹¹ *Տէս* 41-րդ ծանոթագրուլթյան մեջ գետեղված ձեռագրերի համապատասխան հատվածները:

¹² *Տէս* “*Patrologiae Graecae*”, t. XCIV, էջ 1503–1582: Հմմտ. *ՄՄ* ձեռ. 20, 63, 101, 102, 103, 116, 698, 1686, 1739, 1740, 1744, 1960, 2332, 2333, 2334, 3156, 3638, 3883, 4027, 4070, 4288, 5789, 5859, 6031, 7151, 7894, 8132, 8444, 9900:

սկիզբների սկզբնավորողիդ՝ Սուրբ Երրորդությանդ...»¹³, ուրեմն հայտնի է, թե երկու սկզբներից է Սուրբ Հոգին:

Պատասխանում եմ՝ այնպես չէ, ինչպես նրանք են կարծում, թե երկուսից է ցույց տալիս բխումը, քանի որ երկուսից բխողն ունի երկու սկիզբ, բայց, քավ լիցի, թե այս է ասում: Բացի այդ՝ «Առաքինությունների գրքում» գրված է, թե «Հայրն ու Որդին մի սկիզբ են Սուրբ Հոգու համար»¹⁴ եւ ունեն մի բխողական զորություն, չնայած որ սա եւս անհնարին է, քանի որ երկուսից բխողն ունի երկու սկիզբ: Իսկ Սբ. Գրիգորի խոսքը մեկնելի է այսպես. առաջին «սկզբիդ», ինչպես նաեւ «անսկզբիդ» բառերի տակ նկատի ունի Հորը, իսկ հետո, երբ ասում է «սկզբիդ»՝ Որդուն, եւ հետո «սկիզբների սկզբնավորողիդ» արտահայտությամբ մատնացույց է անում Սուրբ Հոգուն, որը սկզբնավորում է Հոր ու Որդու արարչագործությունը: Իսկ եթե Որդուն սկիզբ անվանելով՝ ցույց է տալիս Հոգու բխումը Որդուց, այդ դեպքում Հոգուն սկզբնավորող կոչելով՝ ո՞վ է սկիզբ առնում Նրանից, քանի որ Որդին սկիզբ չի առնում Նրանից, իսկ եթե այդպես չէ, ապա Հայրը պետք է Սուրբ Հոգին անվաներ Քրիստոսինը. Հայրը նույնպես չի սկսում նրանից, քանի որ անսկիզբ է, հետեւաբար պարզ է, որ Սուրբ Հոգին Հոր եւ Որդու հետ միասին սկզբնավորում է արարչագործությունը: Եւ այս դիտարկումը նմանատիպ խոսքերով մեկնաբանում է ԼԲ. Ճառի վերջնամասում՝ ասելով. «Եւ քեզ՝ պատճառիդ միակ, եւ մյուսիդ՝ միակ պատճառից, եւ ունեցողիդ մի պատճառ»¹⁵: Ուրեմն՝ եթե Սուրբ Հոգին, լինելով Հորից, ունի մի պատճառ, պարզ է, որ միայն Հորից է համարում Սուրբ Հոգուն, այլ ոչ Որդուց, քանի որ Հայրն անպատճառ է, Որդին միակ պատճառից է, իսկ մի պատճառ ունեցողը Սուրբ Հոգին է, որը, իբրեւ բխման պատճառ, ունի Հորը: Իսկ եթե Սբ. Գրիգորը վերագրյալ խոսքն ասած լիներ նրանց մտադրությամբ, ապա այլ տեղում չէր փոխի խոսքը. եթե փոխեր, ուրեմն կհակասեր ինքն իրեն, քանզի դավանության ճառում ասում է հետեւյալը. «Մշտապես օրհնում, բարեբանում ենք Հոր

¹³ Տե՛ս «Մատյան ողբերգության», 2023, Բան ԽԸ., էջ 266:

¹⁴ ՊԵՏՐՈՍ ԱՐԱԳՕՆԱՅԻ, Գիրք առաքինութեանց, Վէնէտիկ, 1721, մասն երկրորդ, գլ. Ժ., էջ 53: Հմմտ. ՄՄ ձեռ. 46, 93, 164, 1335, 1336, 1713, 1738, 2299, 3639, 3776, 4048, 4061, 4062, 4064, 4142, 4147, 4148, 4445, 5090, 5327, 5456, 5944, 6920, 8110 եւ այլն:

¹⁵ Հմմտ. «Մատյան ողբերգության», 2023, Բան ԼԲ., էջ 199:

եւ Որդու հետ Նրանց էակից Հոգուն, Նա ամենազոր, կատարյալ... է»¹⁶ (Բան ԼԴ.), իսկ էության համար ապացուցեցինք, որ այն ոչ թե բխման, այլ բնության նույնության նշան է: Սուրբ Հոգուն նվիրված ճառում էլ գրում է. «Ո՛վ զարմանալի եւ սքանչելապայծառ, Նրա էությունից հեղված անթերի բնություն, լույս՝ լույսից, Բարձրյալի Հոգի, պատկեր անփոփոխ...»¹⁷ եւ այլն: Արդ՝ չի ասում էություններից, այլ՝ էությունից, այսինքն՝ Հորից, եւ չի անվանում լույս՝ լույսերից, այլ՝ լույսից. բացի այդ՝ «Հոգի Բարձրյալի» ասելով՝ մատնացույց է անում Հորը, ինչպես որ գրված է Սուրբ Աստվածածնին ուղղված աղոթքում՝ «...Բարձրյալ Հորից զորացած եւ հովանավորված...»¹⁸ (Բան Զ.), իսկ Գաբրիել հրեշտակապետն ասում է. «Բարձրյալի զորությունը հովանի կլինի քեզ» (Ղուկ. Ա. 35):

ը. Առարկում են, հիմնվելով Եմեսիայի եպիսկոպոս Սբ. Սեբեթիանոսի Ա. ճառի վերջին հատվածի վրա, որտեղ գրված է. «Անձնունդ Հայր Աստծուն, եւ Նրանից ծնված Միածին Որդուն, եւ Սուրբ Հոգուն՝ Նրանց էությունից ելնողին. Երեքին՝ մի էությունից...»¹⁹:

Պատասխանում եմ՝ այս խոսքերը ներդաշնակ են Լուսավորչի խոսքին, որովհետեւ «էությունից» ասելով՝ նկատի չունի բխումը, քանի որ բխումն անձնական է եւ ոչ՝ բնութենական, իսկ այստեղ վկայաբերված խոսքում առկա է իրականում չգրված, բայց լսելի «որ» հարաբերականը, հետեւաբար պետք է լինի այսպես՝ «բխող Սուրբ Հոգուն, որ Նրանց էությունից է», որովհետեւ Դավիթ Փիլիսոփան «Յաղագս մեկնութեան Պերիարմենիաս» երկի մեջ հետեւյալն է ասում. «Երբեմն պատահում է, որ բառերը պարզ են, իսկ իմաստները՝ բաղադրյալ»²⁰: Այսպես օրինակ՝ երբ ինչ-որ մեկն ասում է՝ «գործում եմ», պարզ է, որ նկատի ունի, թե՛ «ես եմ գործում»: Նույն կերպ եւ այս խոսքի մեջ բառը պարզ է, իսկ իմաստը՝

¹⁶ Անդ, Բան ԼԴ., էջ 216:

¹⁷ «Սրբոյն հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մատենագրութիւնք», Վեներիկ, 1840, էջ 455, էջ 456 («Գանձ ի գալուստ Սուրբ Հոգւոյն», էջ 455–460):

¹⁸ Հմմտ. «Մատչան ողբերգության», 2023, Բան Զ., էջ 486:

¹⁹ Հմմտ. «Սեբեթիանոսի Եմեսացւոյ Գաբաղացւոյ եպիսկոպոսի ճառք ժե.», ի Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1830, Ճառ Ա., էջ 7 (այսուհետ՝ «Սեբեթիանոսի... ճառք ժե.», 1830):

²⁰ Տե՛ս «...Մատենագրութիւնք», 1833, հատկապես՝ «Պերիարմենիաս Արիստոտէլի թարգմանեալ եւ մեկնեալ ի Դաւթէ», պրակք Գ., էջ 491 (բն.՝ «...քանզի եւ սոքա երբեմն պարզք, եւ երբեմն շարամանեալք եղանին...»), ամբողջական պրակը տե՛ս էջ 491–492:

բաղադրյալ, որովհետեւ հեղինակն ինքն է նույն ճառում բացահայտ կերպով ասում, թե՝ «խոստովանում ենք Բանի մի ծնունդ, եւ ճշմարտության մի Հոգի, որ ելնում է Հորից. երեք եւ մի, մի եւ երեք»²¹: Մեկ այլ մասում դարձյալ ասում է. «Հոր անձը Որդու անձ չէ, ոչ էլ Որդու կամ Սուրբ Հոգու անձն է Հոր անձ, չնայած որ ի սկզբանե Հոր մի էությունից են Որդին եւ Սուրբ Հոգին»²²:

թ. Առարկում են՝ պատճառաբանելով, թե Սուրբ Հոգին կոչվում է Աստծու մատ ինչպես եգիպտացիների մոզերն էին ասում, թե՝ «Մրա մեջ Աստծու մատը խառն է» (Ելք Ը. 19): Քրիստոս նույնպես ասում էր. «Աստծու մատով եմ հանում դեւերին» (Դուկ. ԺԱ. 20): Իսկ երբ ասում է «Աստծու մատ», հայտնի է, որ նկատի ունի Նրա աջ ձեռքը, քանի որ Հոր աջը Որդին է՝ ըստ այն խոսքերի, թե «Տիրոջ աջը գործություն գործեց» (Սաղմ. ՃԺԷ. 16), «Ո՞վ հավատաց Տիրոջ մասին մեր տված լուրին, եւ ո՞ւմ հայտնի դարձավ Տիրոջ բազուկը» (Ես. ԾԳ. 1), եւ «մի՞թե իմ ձեռքը չի կարող փրկել» (Եսայի Ծ. 2), հետեւաբար այս բազկի եւ աջի մատ է կոչվում Սուրբ Հոգին ու բխում է Նրանից:

Պատասխանում եմ՝ ամենուրեք ջանում են անարգ բաներ հնարել Սուրբ Հոգու դեմ: Արդ՝ եթե Հոգին «մատ» կոչվելով՝ ստորակարգվում է Որդուն, ուրեմն Որդին եւս, «աջ» կոչվելով, ավելի ցածր է դասվում Հորից. եթե Որդին է «մատ» կոչվում, ապա Նա պետք է լինի նվազ, եւ պետք է հնարել մեկ այլ աջ, որպեսզի Որդին լինի դրա մատը, քանզի Դավիթ մարգարեն Որդուն եւ Սուրբ Հոգուն անվանում է Հոր մատներ. «Տեսնեմ երկինքը՝ Քո մատների գործը» (Սաղմ. Ը. 4), իսկ երկուսի «մատ» անվանումից պարզ է, որ համապատիվ են նրանք: Սակայն Սուրբ Գրքում կան հատվածներ, որտեղ Սուրբ Հոգին եւս կոչվում է «աջ»՝ ըստ այնմ, թե «Ո՞ր գնամ ես քո Հոգուց, կամ՝ քո դեմքից ո՞ւր փախչեմ: Եթե երկինք ելնեմ, այնտեղ ես դու, եթե դժոխք իջնեմ, դրան էլ մոտ ես: Եթե առավոտյան թեւեր առնեմ եւ բնակվեմ ծովի եզերքին, այնտեղ էլ քո ձեռքն ինձ կառաջնորդի, եւ աջդ ինձ կընդունի» (Սաղմ. ՃԼԸ. 7–10): Ահա Սուրբ Հոգին բացահայտ կերպով կոչվեց ոչ միայն «մատ», այլ նաեւ «աջ», որից պարզ է, թե կամենալով ընդգծել մտերմության հանգամանքը՝ աստվածային գրքերը երբեմն Որդուն, երբեմն էլ Սուրբ Հոգուն անվանում են

²¹ Հմմտ. «Սեբերիանոսի... ճառք ԺԵ», 1830, Ճառ Ա., էջ 7:

²² Անդ:

«մատ» կամ «աջ»: Բացի այդ՝ Քրիստոս չասաց, թե Իր մատով է հանում դեւերին, այլ՝ Աստծու, ինչն ընդգծում է Հայր Աստծուն, քանի որ Սուրբ Հոգին անվանված է Նրա «մատ», այլ ոչ Քրիստոսի:

Ժ. Առարկում են, թե աստվածային Անձերի [հաւաքերության] մեջ մեկը չի համարվում մյուսինը, եթե՝ ոչ բխման պատճառով, իսկ Սուրբ Հոգին կոչվում է Քրիստոսի Հոգի՝ ըստ այն խոսքի, թե՝ «Աստված մեր սրտերի մեջ ուղարկեց Իր Որդու Հոգին, որ աղաղակում է՝ Աբբա, Հայր» (Գաղ. Դ. 6):

Պատասխանում եմ՝ խոստացված Սուրբ Հոգուն ճանաչեցինք մեր Փրկչի մարդեղությամբ, որով եւ Սուրբ Հոգին կոչվեց Քրիստոսի Հոգի: Այսպես օրինակ՝ ինչպես որ մարդու որդին հայրական ժառանգությունը համարում է իրենը, սակայն որդին աշխատանքով չէ, որ ձեռք է բերել ժառանգությունը, այլ, ըստ բնության լինելով որդի, հոր ժառանգությունն իրենն է դարձել սեփականության իրավունքով, այնպես եւ Աստծու Որդին, Հոր բնությունից լինելու շնորհիվ, ունի Հորը պատկանող ամեն բան, ինչպես Ինքն է ասում. «Ամեն ինչ որ Հայրն ունի, Իմն է» (Հովհ. ԺԶ. 15), կամ՝ «Ինչ որ Իմն է, բոլորը Քոնն է, եւ ինչ որ Քոնն է, այն Իմն է» (Հովհ. ԺԷ. 10): Եւ ինչպես որ չի ասվում, թե Որդին ունի ծնելիություն, եւ այն պատկանում է Հորը, քանի որ Հայրը միշտ ծնող է եւ ոչ երբեք՝ ծնյալ, այնպես եւ բխողությունը, որ պատկանում է Հորը, չի վերագրվում Որդուն, որովհետեւ Հայրը Որդուն տալիս է Որդու հատկությունը, այլ՝ ոչ Իրենը, այդ իսկ պատճառով անծնելիությունը Հորինն է, բայց ոչ՝ Որդունը: Բացի այդ՝ այն ամենը, ինչ մի անգամ ասվել է մյուսի մասին, ընկալում են որպես բխում դրանից. ահա Սուրբ Հոգին կոչվում է նաեւ գիտության Հոգի եւ երկյուղի Հոգի, ուրեմն պետք է ասեն, թե Սուրբ Հոգին բխում է նաեւ երկյուղից: Սակայն սրանք են ելնում Սուրբ Հոգուց, այլ ոչ՝ Հոգին սրանցից, հետեւաբար, ոչ թե Նրանից բխելու, այլ մերձավորության եւ միեւնույն էությունն ունենալու պատճառով է Սուրբ Հոգին կոչվում Որդու Հոգի:

Ա. Առարկում են՝ հիմնավորելով, թե սրբազան Պողոս առաքյալն այսպես է գրում Թեսաղոնիկեցիներին ուղղված Բ. նամակում. «Եւ ապա պիտի հայտնվի անօրէնը, որին Տեր Հիսուս պիտի կործանի Իր բերանի հոգով» (Բ. Թեսաղ. Բ. 8): Ուրեմն եթե Սուրբ Հոգին կոչվում է Քրիստոսի բերանի Հոգի, պարզ է, որ բխում է Նրանից, քանի որ Դավիթ արքան եւս ասում է. «Տիրոջ

խոսով ստեղծվեց երկինքը, եւ իր բերանի Հոգով՝ Նրա բոլոր զորությունները» (Սաղմ. ԼԲ. 6). հայտնի է, որ Քրիստոս անվանվում է «Հոր բերան», իսկ «Նրա բերանի Հոգին» բխում է Որդուց:

Պատասխանում եմ՝ «բերան» բառը ոչ միշտ է խորհրդանշում Որդուն, երբեմն այն խորհուրդն է Սուրբ Հոգուն՝ ըստ այն խոսքի, թե՛ «Եւ ձեզ կտամ բերան եւ իմաստություն» (Դուկ. ԻԱ. 15), իսկ «հոգի» բառը ոչ միշտ է խորհրդանշում Սուրբ Հոգուն. երբեմն այն կիրառվում է «շունչ», «քամի» իմաստներով՝ ըստ այնմ, թե՛ «քամին ուր ուզում է, փչում է, եւ նրա ձայնը լսում ես...» (Հովհ. Գ. 8), որոշ հատվածներում՝ բարկության իմաստով՝ «Քո զայրույթի հողմից ճեղքվեցին ջրերը» (Ելք ԺԵ. 8), երբեմն՝ հպարտության՝ «...մինչեւ երբ ես այդպես խոսելու: Մեծաբանության հովեր կան քո բերանում» (Հոբ Ը. 2), իսկ քիչ վերելում մեջբերված՝ Պողոս առաքյալի խոսքը խորհրդանշում է նեոի եւ նրա հրամանների դեմ Քրիստոսի ունեցած զայրույթը՝ տեսիլքի համաձայն, թե՛ «Եւ նրա բերանից ելնում էր սրած սուր, որպեսզի նրանով հարվածի ազգերին» (Հայտ. ԺԹ. 15), այսինքն՝ նեո պաշտողներին: Ուրեմն այս խոսքից չեն կարող եզրակացնել ինչ-որ բան, քանի որ «հոգի» բառն այստեղ նշանակում է «բարկություն»՝ ըստ այնմ, թե՛ «Քո զայրույթից, Տէր, եւ քո բարկության հողմի շառաչից...» (Սաղմ. ԺԷ. 16): Իսկ Դավիթ արքայի խոսքերը, թե՛ Նրա բերանի Հոգով եւ Տիրոջ խոսքով ստեղծվեց երկինքը (հմմտ. Սաղմ. ԼԲ. 6), Ներսես Լամբրոնացին մեկնում է հետևյալ կերպ. «Աստծու Բանը Նրա Միածինն է՝ անձնավոր եւ Աստված, Հոգին Նրա Հորից բխումն է՝ անձնավոր ու Աստված»²³: Սակայն Պողոս առաքյալի պարզ խոսքում բավական է առանձնացնել նրա ասածը, ըստ որի՝ «Կենդանի է Աստծու խոսքը... եւ ավելի հատուկ, քան ամեն մի երկսայրի սուր, եւ կտրում անցնում է մինչեւ ոգու եւ հոգու, հոգերի եւ ողնածուծի բաժանման սահմանը» (Եբր. Դ. 12), հետեւաբար, վերոգրյալ՝ «Տեր Հիսուս պիտի կործանի իր բերանի հոգով» խոսքը խորհրդանշում է Քրիստոսի ներգործող զորությունը: Իսկ եթե ինչ-որ մեկն առարկի՝ ասելով՝ չնայած բովանդակ Երրորդության համար ասվում է հոգի՝ համաձայն այն խոսքի, թե՛ «Հոգի է Աստված» (Հովհ. Դ. 24), սակայն երբ հատկապես մի անձի համար է ասվում՝ նկատի ունի

²³ Հմմտ. ՄՄ ձեռ. 698, 790, 990, 1017, 1018, 1054, 1117, 1118, 1175, 1176, 1177, 1426, 1527, 1528, 2613, 2693, 2761, 2860, 2897, 3465, 3760, 3778, 3796, 3809, 4178, 4538, 4671, 4679, 4694, 4833, 4834 եւ այլն:

Սուրբ Հոգուն, կպատասխանեմ՝ չնայած որ դա ճշմարիտ է, սակայն երբեմն անձերի հատկությունները եւս արտահայտվում են «հոգի» բառով, եւ ինչպես Երեմիա մարգարեն է ասում. «Տեր Քրիստոսը մեր անձի հոգին է» (Ողբ Դ, 20), հետեւաբար՝ նաեւ Որդուն կարող ենք անվանել Հոգի:

ԺԲ. Առարկում են՝ պատճառաբանելով, թե Հովհաննես առաքյալը հայտնության տեսիլում ասում է. «Հրեշտակն ինձ ցույց տվեց նաեւ սառնորակ կենդանի ջրի մաքուր մի գետ, որ բխում էր Աստծու եւ Գառն գահից...» (Հայտ. ԻԲ. 1), որտեղ «Աստված» ասելով՝ նկատի ունի Հորը, «Գառ» ասելով՝ Որդուն, իսկ «կենդանի ջրի գետ» բառերով՝ Սուրբ Հոգուն, որ ելնում էր Գառի արտոնից, այսինքն՝ բխում էր Նրանից:

Պատասխանում եմ՝ մինչեւ այժմ Սուրբ Հոգուն անմիջնորդաբար [բխում] էին համարում Հորից, եւ միջնորդաբար [բխում]՝ Որդուց, իսկ այժմ միջնորդաբար [բխում] են համարում նաեւ Հորից, քանզի «աթոռ» բառը խորհրդանշում էր քերովբեներին կամ աթոռների դասերը²⁴, իսկ եթե հոգին, որպես ջուր, բխում էր աթոռից, ապա Սուրբ Հոգին բխում էր նաեւ քերովբեներից ու աթոռներից, այսինքն՝ ստեղծողը՝ ստեղծվածից: Սակայն, ըստ ուղղափառ մտքի, «ջուրը» մարմնավորում է Սուրբ Հոգու շնորհները՝ համաձայն այն խոսքի, թե «ձեր վրա սուրբ ջուր եմ ցանելու, եւ դուք մաքրվելու եք ձեր բոլոր պղծություններից» (Եզեկ. ԼԶ. 25), եւ ըստ Զաքարիայի մարգարեության՝ «Այն օրը կենդանի ջուր է բխելու Երուսաղեմում» (Զաք. ԺԴ. 8): Այս բառերը ցույց են տալիս Սուրբ Հոգու շնորհների տարածումն ապագայում, ուստի Քրիստոս նույնպես ասում էր, թե «այն ջուրը, որ Ես նրան տալու եմ, նրա մեջ կլինի բխող ջրի աղբյուր հավիտենական կյանքի համար» (Հովհ. Դ. 14), հետեւաբար պարզ է, որ Նրա աթոռից դուրս հորդող ջուրը խորհուրդն է Սուրբ Հոգու շնորհների: Բայց եթե այն աթոռից նույնիսկ Հոգին է ելնում, ապա դրա տակ չի հասկացվում բխում, քանի որ ինչ-որ գործի հանդեպ եղած համակամության պատճառով է ելնում Սուրբ Հոգին. ընդ որում՝ Հովհաննես առաքյալը հետեւյալն է ասում. «...ու գնում էր քաղաքի հրապարակների միջով» (Հայտ. ԻԲ. 1), որովհետեւ Աստծու գահից, այսինքն՝ քերովբեներից չէ, որ ելնում է անձնավորված Սուրբ Հոգին, այլ Նրա շնորհներն են իջնում Եկեղեցու վրա՝ քերովբեների միջնորդությամբ. դա հայտ-

²⁴ Նկատի ունի հրեշտակների Ա. դասը:

նի է նաեւ նրանց անուններից. ըստ Սբ. Դիոնիսիոսի՝ նրանք կոչվում են «իմաստության հեղուկ»²⁵ եւ «գիտության հաճախություն»²⁶:

Իսկ եթե ասված է, թե բխվում է քերովբեից, ապա հայտնի է, որ նկատի ունի Նրա շնորհների բխումը՝ ըստ այնմ, թե՛ «շրթունքներիցդ շնորհք է թափվում...» (Սաղմ. ԽԴ. 3), հետեւաբար Սբ. Ներսես Շնորհալիւն Մատթեոսի Ավետարանի հինգերորդ գլխում գրված «եւ բերանը բացելով՝ սովորեցնում էր նրանց ու ասում» (հմմտ. Մատթ. Ե. 2) խոսքը մեկնում է հետեւյալ կերպ՝ ասելով. «Բազմեց կյանքը՝ բաշխելու կյանքի կերակուրն ընդդեմ այն մահաբեր ճաշակման, որն առաջին մարդն ընդունեց օձի բերանից: Եւ բացելով բերանը՝ բխեցրեց կենդանի ջուր՝ հանգցնելու այն կրակը, որը վառվեց Եւայից»²⁷: Իսկ թե ինչո՞ւ Հովհաննէս առաքյալն ասաց «կենդանի ջուր», հայտնի է, որ այդ խոսքով հաստատեց իր վարդապետի վկայությունը՝ համաձայն այն մտքի, թե՛ «Այն խոսքը, որ Ես ձեզ ասացի, հոգի է եւ կյանք» (Հովհ. Զ. 64), հետեւաբար այս հոգին էր, որ բխում էր Նրանից, եւ ոչ թե՛ անձնավորված Հոգին:

Նաեւ՝ աթոռը խորհրդանշում է Քրիստոսի մարդեղությունը, որի միջոցով լիացավ Սուրբ Հոգու շնորհը, քանի որ նույն մարմինն աթոռ եղավ Բանն Աստծու համար՝ Իր անձի հետ միավորության պատճառով, աթոռ եղավ Հայր Աստծու համար՝ ըստ հաճության եւ բնակության՝ համաձայն այն խոսքի, թե՛ «Հայրը, որ բնակվում է Իմ մեջ, Նա է անում գործերը» (Հովհ. ԺԴ. 10): Իսկ թե այստեղ լռում է Սուրբ Հոգու մասին, զարմանալի չէ, քանի որ Սուրբ Գրքում երբեմն հիշատակվում են Հորն ու Հոգուն եւ լռում Որդու մասին, ինչպես ասում է Անգե մարգարեն. «Մտեք եւ գործի անցեք իմ տանը, — ասում է Տերը, — որովհետեւ Ես ձեզ հետ եմ: Քաջալերվեցեք... Իմ Հոգով, որ կա ձեր մեջ» (հմմտ. Անգե Բ. 1—6): Երբեմն հիշվում են Հայրն ու Որդին, եւ լռություն է պահպանվում Սուրբ Հոգու վերաբերյալ՝ ըստ այնմ, թե՛ «Հավիտենական կյանքն այս է. որ ճանաչեն Քեզ միակ ճշմարիտ Աստված, նաեւ՝ Հիսուս Քրիստոսին, որ Դու ուղարկեցիր» (Հովհ. ԺԷ. 3), իսկ Ա. Թեոսադ. Գ. 11 համարում Պողոս առաքյալն ասում է. «Եւ Ինքն Աստված ու մեր Հայրը եւ մեր Տերը Հիսուս Քրիստոս թող ուղղի մեր ճանապարհները դեպի ձեզ»: Ահա այս տեղիները վկայում են Սուրբ

²⁵ Հմմտ. ԳԻՈՆԻՍԻՈՍ ԱՐԵՈՊԱԳԱՅԻ, Աստվածաբանական երկեր. արեոպագիտիկաներ, Թարգմանությունը, ծանոթագրությունը եւ առաջաբանը՝ Վ. Ղազարյանի, Երեւան, 2013, էջ 31:

²⁶ Անդ:

²⁷ Տե՛ս Ս. Ներսես Շնորհալի, նշ. աշխ., 2008, էջ 216:

Երրորդության անբաժանելիության մասին, որովհետեւ որտեղ, ասում է՝ մեկն է, այնտեղ եւ երկուսն են²⁸: Ինչպես Ներսես Շնորհալին է ասում Միջագետքի ասորիներին ուղղած իր թղթում՝ «Ուր Որդին է, այնտեղ են Հայրն ու Հոգին. եւ ուր Սուրբ Հոգին է, այնտեղ են Հայրն ու Որդին. եւ ուր Հայրն է, այնտեղ են Որդին ու Հոգին»²⁹:

ԺԳ. Առաւելում են, թե Սբ. Աթանասն իր հավատո դավանության մեջ խոստովանում է, որ «Սուրբ Հոգին ո՛չ առարվել, ո՛չ ստեղծվել եւ ո՛չ էլ ծնվել է Հորից եւ Որդուց, այլ՝ բխում է»³⁰:

²⁸ ՏէՄ ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Մեկնութիւն Եօթանց թղթոց Կաթողիկեայց, Կ. Պոլիս, 1828, էջ 560: Վերոգրյալ բանաձեւումը Սարգիս Շնորհալին ձեւակերպում է Ա. Հովհ. Գ. 24 համարի մեկնության մեջ՝ իր Զ. ճառում (անդ, էջ 548–565):

²⁹ Սուլյն հատվածում Հակոբ Նալյան պատրիարքի՝ Ս. Ներսես Շնորհալուց քաղած մեջբերման մեջ առկա է շարահյուսական որոշակի խախտում. իրականում Շնորհալի Հայրապետն իր այս միտքը գրի է առել հետեւյալ կերպ. «...ուր Հայրն է, [այնտեղ] Նրա հետ են նաեւ Որդին ու Հոգին, ուր Որդին է, այնտեղ են նաեւ Հոգին ու Հայրը. եւ ուր Սուրբ Հոգին է, այնտեղ են նաեւ Հայրն ու Որդին» (տես Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Թուղթ ընդհանրական. Նամականի. ԺԲ. դար (Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցություններ), գրաբարից արեւելահայերեն փոխադրեց Մ. քշն. ԱՐԱՄՅԱՆԸ, Տ. ԽԱՉԱՏՅԱՆԸ, Ս. ՍՏԱՄԲՈՋՅԱՆԸ, Բ. հրատ., Ս. էջմիածին, 2023, էջ 142 եւ էջ 384):

³⁰ Սուլյն հատվածում պատրիարք հայրն անդրադառնում է Հռոմեակաթոլիկ եկեղեցու՝ Ֆիլիոկվեի վարդապետության աստվածաբանական, փիլիսոփայական ուսանյալով անցած Ս. Աթանասի գաղափարների աղճատումներին (լատ.՝ «Spiritus Sanctus a Patre et Filio: non factus, nec creatus, nec genitus, sed procedens», այսինքն՝ «Հոգին սուրբ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ՝ ոչ արարեալ եւ ոչ ստեղծեալ եւ ոչ ծնեալ, այլ բղխեալ» թրգմ. հեղ.): Աստվածաբանական սուլյն բանաձեւը գրաբար բնագրում պահպանվել է հետեւյալ տեսքով. «...Հոգին սուրբ ի Հօրէ՝ ոչ արարեալ եւ ոչ ստեղծեալ եւ ոչ ծնեալ, այլ բղխեալ...» (տես «Ս. Աթանասի Աղեքսանդրիոյ հայրապետի ճառք...», 1899, էջ 479–480): Ինչպես նկատելի է, գրաբար թարգմանության մեջ խսպառ բացակայում է «եւ Որդուից» բառը: Այն առկա չէ նաեւ Նիկիական հավատի հանգանակի հին հունարեն («Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζῶον, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λαλῆσαν διὰ τῶν προφητῶν») եւ լատիներեն («Et in Spiritum Sanctum, Dominum et vivificantem: qui ex Patre procedit. Qui cum Patre et Filio simul adoratur et conglorificatur: qui locutus est per prophetas») նախնական բնագրերում: Այսինքն՝ «et Filio» («եւ Որդուց») եզրույթը Հռոմեական եկեղեցու աստվածաբանների՝ հետագայում (587 թ., Տղեդոյի (Բսպանիա) տեղական եկեղեցաժողով) կատարած հավելում է, որին ի պատասխան՝ Հովհան Դամասկացին մոտ 750 թ. սկսում է շրջանառել «ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ» (այսինքն՝ «բղխեալ ի Հօրէ Որդով») հայրաբանական ձեւակերպումը: ԺԵ. դարում Ֆլորենցիայի եկեղեցաժողովի հրապարակած հավատո գրում կաթոլիկ աստվածաբաններն իրենց մեկնաբանությամբ փորձել են ժողովին մասնակցած Արեւելյան պատրիարքներին կամ նրանց ներկայացուցիչներին հիմնավորել, թե իբր վերոնշյալ բանաձեւերը հանգեցնում են միեւնույն իմաստի (տես Մ. ԱՐՔ. ՕՐԲԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, հտ. Բ., Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2001, էջ 2420. այսուհետ՝ Մ. ԱՐՔ. ՕՐԲԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., 2001), սակայն չեն հաջողել:

Պատասխանում եմ՝ Սբ. Աթանասի խոսքը փոփոխության եւ հավելումների է ենթարկվել Ֆլորենցիայի ժողովում³¹, քանի որ նրանց Սկոթոս³² անունով նրբագույն վարդապետը հետեւյալն է ասում ժողովների վարդապետության³³ մասին. «Սուրբ հայրերը հավատի դավանության մեջ զետեղեցին «եւ որդուց» մասնիկը»³⁴, իսկ Նիկողայոս Լյուրացին՝ «այս

³¹ Նկատի ունի Ֆերրարա-Ֆլորենցիայի եկեղեցաժողովը, որը Հռոմի Կաթոլիկ եկեղեցու թվով փչ. տիեզերաժողովն է: Այն գումարել էր Հռոմի եպիսկոպոս Դ. (1431–1447 թթ.) պապը՝ 1438–1445 թթ.՝ պապական իշխանությունն ամրապնդելու եւ Արեւելյան եկեղեցիների նկատմամբ Հռոմի աթոռի գերազահությունը հաստատելու նպատակով (սույնի առնչությամբ տե՛ս A. S. PICCOLOMINI, Pope Pius II, De rebus Basileae gestis, Fermo, 1803, եւ՝ “Monumenta Conciliorum Generalium Seculi XV”, Scriptorum, vol. I, II, III, Vienna, 1857–1895, ինչպես նաեւ՝ “Concilium Florentinum Documenta et Scriptores”, Pontificii Instituti Orientalium Studiorum, series B, vol. V - Fasciculus II, Roma, 1953, եւ՝ S. SYROPOULOS, Mémoires, ed. and trans. V. Laurent, Concilium Florentinum: Documenta et Scriptores 9, Rome, 1971: Հմմտ. J. GILL, The Council of Florence, Cambridge, 1959, ինչպես նաեւ՝ ПРОТ. А. ГОРСКИЙ, История Флорентийского Собора, Москва, 1847, եւ՝ СИЛЬВЕСТР СИРОПУЛ, Воспоминания о Ферраро-Флорентийском соборе (1438–1439), в 12 частях, Санкт-Петербург, 2010 եւ այլն): Հետժողովական ժամանակաշրջանում գործած որոշ կաթոլիկ քարոզիչներ, իսկ Ի.–ԻԱ. դդ. նաեւ՝ ուսումնասիրողներ շահարկում են այն միտքը, թե Հռոմի աթոռի եւ Հայ եկեղեցու միջեւ միությունը կյանքի է կոչվել հենց այս ժողովում, սակայն Հայ եկեղեցու պատմիրականության որոշ անդամների ստորագրած ժողովական փաստաթղթերն անվավեր են համարվում մի շարք պատճառներով, որոնք հանգամանորեն դիտարկվել է Մաղաքիա արք. Օրմանյանը (տե՛ս Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., 2001, էջ 2416–2435): Սույն խնդրին համառոտ անդրադարձել է նաեւ Լիլիթ Գրիգորյանը (առավել մանրամասն տե՛ս Լ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, եկեղեցիների միավորման խնդիրը Ֆերրարա-Ֆլորենցիայի ժողովում եւ Հայոց եկեղեցին, «Կանթեզ. գիտական հոդվածների ժողովածու», հտ. 4, 2009, էջ 210–217 եւ այլն):

³² Նկատի ունի Հռոմի Կաթոլիկ եկեղեցու երանելի վարդապետ, փրկսոփա, աստվածաբան, Ֆրանցիսկյան միաբանության անդամ, միջնադարյան սխոլաստիկայի ներկայացուցիչ Յոհաննես Դունս Սկոթին (1266–1308 թթ.), որը քննադատել է թոմիզմը՝ կարծելով, որ հնարավոր չէ ռացիոնալիստորեն հիմնավորել արարչագործության գաղափարը. փորձել է փրկսոփայությունն անջատել աստվածաբանությունից (առավել մանրամասն տե՛ս E. PLUZANSKI, Essai sur la philosophie de Duns Scot, Paris, 1887, եւ՝ R. SEEBERG, Die Theologie des Johannes Duns Scotus: Eine dogmengeschichtliche Untersuchung, Leipzig, 1900, ինչպես նաեւ՝ E. GILSON, Jean Duns Scot: Introduction à ses positions fondamentales, Paris, 1952, եւ՝ O. SCHÄFER, Bibliographia de vita, operibus et doctrina Iohannis Duns Scoti..., Romae, 1955: Հմմտ. J. A. SHEPPARD, Vita Scoti, “Franciscan Studies”, vol. 60, 2002, էջ 291–323, ու Д. СМЕРНОВ, Иоанн Дунс Скот, “Православная Энциклопедия”, т. XXIV, Москва, 2010, էջ 75–141 եւ այլն):

³³ Չնայած որ Հակոբ պատրիարք Նալյանը հոգնակի թվով է նշում «ժողով» բառը, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, նա նկատի ունի 1274 թ. գումարված Լիոնի եկեղեցաժողովը, որտեղ Ֆրիլիկվեի վարդապետությունը հռչակվեց որպես Հռոմեական եկեղեցու դոգմա:

³⁴ Հմմտ. ՄՄ ձեռ. 70, 121, 122, 123, 124, 125, 171, 172, 1238, 1960, 4027, 6478: Մեկ այլ աշխատության մեջ Դունս Սկոթը գրում է, որ հույներն իրենց համառության պատճառով են հավելել «Որդով» կամ «Որդու միջոցով» բանաձեւումը, որի մասին չեն վկայել տիեզերական վարդապետները (տե՛ս J. D. SCOTUS, The Examined Report Of The Paris Lecture: Reportatio I-A:

բաներն ասացի ձեզ.... Իսկ Մխիթարիչը....» (հմմտ. Հովհ. ԺԴ. 25–26) ավետարանական խոսքերի առնչությամբ ասում է, թե՝ «...ինչ-որ ժամանակ առաջ Հռոմում գումարվեց ուղղափառ եպիսկոպոսների ժողով, որոնք Նիկիայի ժողովի դավանանքին հավելեցին Սուրբ Հոգու համար, թե [Նա] ելնում է Հորից ու Որդուց»³⁵։ Սուրբ Աթանասի խոսքերը չձեռափոխելու առնչությամբ Սբ. Կյուրեղն ասում է. «Ինքներս մեզ եւ ուրիշներին թույլ չենք տա վերացնել ինչ-որ բան, որ առկա է այնտեղ, կամ անտես առնել որեւէ վանկ՝ վկայակոչելով այն խոսքը, թե մի՞ փոխիր քո հայրերի դրած հավիտենականության սահմանները (հմմտ. Առակ. ԻԲ.28), քանզի նրանք չէ, որ խոսում էին, այլ՝ Հայր Աստծու Հոգին (հմմտ. Մատթ. Ժ.20), որ ելնում է Նրանից եւ օտար չէ Որդուն՝ ըստ Բանի էության»³⁶։ Ահա այս խոսքերով ընդդիմանում է բազմաթիվ մոլորություններին.

Նախ՝ նրանց, ովքեր հանդգնում են ինչ-որ բան ներմուծել կամ վերացնել Նիկիայի դավանանքի մեջ։

Երկրորդ՝ ընդգծում է այն իրականությունը, որ նրանց խոսքերը Սուրբ Հոգուց էին, Որը չի սխալվում երբեք, քանի որ Ինքն էր նույն այդ սուրբ ժողովի ուսուցիչը, եւ Իր իսկ մասին ուսուցանեց սուրբ հայրերին, որ բխում է Հորից, բայց ոչ՝ Որդուց։

Երրորդ՝ իմանում ենք այս խոսքից, թե Նիկիայի հավատող դավանության մեջ հավելումներ կատարողները տգետ եւ Սուրբ Եկեղեցու անարժան ուսուցիչ են համարում Սուրբ Հոգուն։ Ընդ որում՝ Քրիստոս նույնպես նախապես ասաց, որ Նա կուսուցանի ձեզ ողջ ճշմարտությունը (հմմտ. Հովհ. ԺԴ. 26)։ Իսկ եթե ուսուցանում է ճշմարտություն, ուրեմն Նրա ուսմունքի վրա ինչ-որ բան ավելացնելով՝ տգետ են համարում Սուրբ Հոգուն։

Չորրորդ՝ այս խոսքից սովորում ենք հավատքի ուղիղ կանոնը, որովհետեւ ասում է, որ Սուրբ Հոգին բխում է Հորից եւ ըստ Բանի էության՝ օտար չէ Որդուն։ Այս ճշմարտությունը սովորեցնում է նաեւ Կոստանդ-

Latin Text and English Translation, vol. 1, Ashland, Ohio, 2004, Distinctio 11, Quaestio 1: Utrum Spiritus Sanctus procedat a Patre et Filio, էջ 408, 10-րդ պրբ.), իսկ հետո փորձում է հիմնավորել Կաթոլիկ Եկեղեցու դիրքորոշումը՝ գրելով, որ «չկա առաջին դավանանքի աղճատում, այլ՝ միայն մեկնաբանություն. ոչ էլ ստեղծել ենք ուրիշ դավանանք, այլ դրա հիմամբ՝ [ձեռավորել] նորը» (անդ, էջ 411, 19-րդ պրբ.)։

³⁵ ՄՄ ձեռ. 5701, 9900 եւ 10539 («Մեկնութիւն Յովհաննու»)։

³⁶ ՏԵՍ «Деяния Вселенских Соборов», изд. 2-е, т. 2: Послание Кирилла, архиепископа Александрийского, к Иоанну, епископу Антиохийскому, отправленное с Павлом, епископом Эмесским, Казань, 1802, էջ 151։

նուպուլսի ժողովը, որովհետեւ հավատքի կանոններում ասում է հետեւյալը՝ «...հավատում ենք Սուրբ Հոգուն, Տիրոջն ու Կենդանարարին, որ բխում է Հորից, որ երկրպագվում եւ փառավորվում է Հոր ու Որդու հետ միասին»³⁷։ Նույնը վկայելով Քաղկեդոնի ժողովում՝ ասացին. «Հավատում ենք Սուրբ Հոգուն, որ Հորից է, եւ եթե մեկն ինչ-որ բան ավելացնի, թող նզովյալ լինի»³⁸։ Արդ՝ ողբում եմ նրանց՝ իրենց իսկ ընդունած ժողովի նզովքի տակ ընկնելու պատճառով, քանի որ, ըստ իրենց նրբամիտ վարդապետ Սքոթոսի վկայության, հավելում կատարեցին դրա սահմանած կանոններին³⁹։

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

Դրաբարից փոխադրեց եւ ծանոթագրեց
ՅՈՒՆԱԿ ՍՐԿ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԸ

³⁷ Տե՛ս “Index Canonum: The Greek text, an English translation, and a complete digest of the entire code of Canon Law of the Undivided Primitive Church”, by J. Fulton, New York, 1892, էջ 136–137: Հմմտ. «Մեկնութիւն Միութեան Կաթող. Եկեղեցւոյ. արարեալ ի Գէորգ վարդապետէ Մխլայիմեան», մաս Բ., «Արարատ», թիւ Դ., 1871, էջ 207:

³⁸ Հմմտ. անդ, էջ 209–210: Սույն հատվածում Հակոբ պատրիարք Նալլանն ակնարկում է այն իրողությունը, համաձայն որի՝ 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովը վավերացրել է Նիկիայի ու Կ. Պոլսի հավատի հանգանակները, որոնց բնագրերում առկա չի եղել «Ե՛ւ ՈՐԳՈՒՅ՝» բանաձևումը, եւ՝ նզովք սահմանել նրանց հանդեպ, որոնք պետք է ինչ-որ փոփոխություններ ներմուծեին նշյալ հանգանակներում: «Ե՛ւ ՈՐԳՈՒՅ՝» սահմանումը հետագա դարաշրջանի հավելում է:

³⁹ Սույնի առնչությամբ առավել մանրամասն տե՛ս 81-րդ ծանոթագրությունը:

